

СПАЛЕНІ СЕЛА (1941–1944 рр.): УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР ТРАГЕДІЇ

У статті на основі архівних документів, спогадів очевидців, краєзнавчих досліджень здійснений історико-статистичний аналіз проблематики населених пунктів, спалених під час каральних акцій в роки нацистської окупації України.

Ключові слова: Друга світова війна, нацистська окупація України, радянський партизанський рух, УПА, спалені села.

Те, що відбувалося на окупованій території України в роки Другої світової війни не вписується в жодні рамки уявлення про війну, які існували до 1941 року. З одного боку, керівництво нацистської Німеччини сплановано «очищало» майбутні території Великого Райху від «недолюдей» (євреїв, циган, слов'ян тощо), з іншого — кремлівський диктатор зі своїм оточенням розгорнув у тилу Вермахту таку безоглядну і провокаційну диверсійну війну, яка додатково стимулювала німців та їх союзників застосувати терор проти мирних мешканців.

На окупованій території тривало збройне протистояння між радянськими партизанами, УПА, Армією Крайовою й тилowymi частинами Вермахту. Кожна ворогуюча сторона у цьому протистоянні застосовувала терористичні засоби проти цивільного населення. Складовою цього терору було спалення сіл.

Воно цілком офіційно вважалося адекватним засобом боротьби проти нападів партизанів на установи окупаційної адміністрації або військові частини. Ще до початку німецько-радянської війни — 13 травня 1941 р. у Берліні було затверджено директиву «Про військову підсудність в районі «Барбаросса» і про особливості повноваження військ», якою Вермахт зобов'язувався придушувати будь-який опір новому окупаційному режиму в середовищі цивільного населення і знищувати всіх запідозрених у симпатії до партизанів¹.

Заради справедливості слід зазначити, що радянські партизанські групи від початку війни і до середини 1942 р. майже цілковито склалися зі співробітників НКВС, яких залишали за лінією фронту (в Україні було залишено 1565 таких груп, чисельністю 34 979 осіб²) і які не мали особливих сентиментів до власних громадян, а тому зовсім не цуралися атакувати німців на відпочинку в селах³, прирікаючи місцевих мешканців на подальші репресії з боку гітлерівців.

У світі знають долю чеського села Лідице і французького села Орадур-сюр-Глан. Німці спалили ці села з сотнями мешканців. Але мало хто знає, що в Україні було спалено, за далеко не повними даними, 334 таких села⁴.

Тривалий час тема спалених сіл, зокрема справжніх причин та обставин їхньої трагедії, провокаційної ролі в цьому підпільних антифашистських формувань замовчувалася. І нині вона, зазвичай, не виходить за межі краєзнавчих студій.

Першим досвідом роботи над темою спалених сіл у Національному музеї історії Великої Вітчизняної війни стало створення в одному з експозиційних залів карти України з позначеними на ній місцями злочинів нацистів, зокрема переліку цих населених пунктів, систематизованих за областями, з фіксацією точної дати каральної акції та результатами трагічних наслідків. Подібне експозиційне рішення носить радше емоційний, ніж науково-дослідний характер. Науковці Меморіального комплексу, намагаючись заповнити дослідницьку прогалину, збирають матеріали та вивчають долі спалених населених пунктів. У цьому повідомленні здійснено спробу проаналізувати причинно-наслідкову залежність каральних акцій окупантів, а також представлені деякі результати пошукової роботи співробітників музею.

Бібліотечно-фондовий відділ музею має солідну підбірку опублікованих матеріалів про спалені села. Це перші реліквійні видання 1942–1944 років, складені на матеріалах повідомлень Радінформбюро, Надзвичайної Державної комісії зі встановлення й розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників і заподіяної ними шкоди громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР по всіх областях України⁵. Значний фактичний матеріал представлений у газетному секторі фондозбірні — це газети «Радянська Україна», «Красная Звезда», «Правда», видання партизанських з'єднань і загонів, що діяли на території республіки — «Більшовик», «Щорсівець», «Червоне Полісся» та інші⁶. У музейних фондах Меморіального комплексу зосереджені також листівки, брошури, акти, спогади очевидців та їх нащадків⁷, котрі дозволяють відтворити основні етапи становлення досліджень терору проти цивільних мешканців українських сіл.

Ще в роки Великої Вітчизняної війни були опубліковані збірники документів, повідомлення Надзвичайної державної комісії зі встановлення й розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників. Фактично першою спробою подати всі документи було видання збірника «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні», що вийшов у 1963 році. У цій праці, підготовленій Інститутом історії партії ЦК Компартії України та Архівним управлінням при Раді Міністрів УРСР, було представлено близько 300 документів, зокрема і матеріалів по спаленим

села. Видавалися різні публіцистичні матеріали, як всеукраїнського, так і місцевого значення. 1969 року вийшов з друку тритомник «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 років», в якому українські історики узагальнили свідчення по проблемі, що розглядається. Багато праць присвятили темі нацистського окупаційного режиму історики В. Коваль, М. Коваль, Т. Першина. Цінний матеріал для дослідників містить видання «Історія міст і сіл Української РСР» у двадцяти шести томах, що вийшло за загальною редакцією академіка П. Тронька, де викладена детальна історія кожного населеного пункту України, зокрема і в зазначений період⁸.

1987 року під головуванням Героя Радянського Союзу письменника Юрія Збанацького було випущено серію «Дзвони пам'яті» — збірники присвячені селам, знищеним гітлерівцями по областях України. Використання архівних документів і свідчень очевидців дало можливість авторам — письменникам і журналістам — розкрити трагічні сторінки подій Великої Вітчизняної⁹.

Нечисленні дослідження заявленої теми узагальнені у виданні «Вінок безсмертя: Книга-меморіал», що вийшла друком у 1988 році¹⁰. Авторський колектив очолював відомий письменник, дослідник багатьох трагічних сторінок української історії, зокрема Голодомору, Володимир Маняк, а головою редколегії був двічі Герой Радянського Союзу, відомий партизанський командир О. Федоров. Це була перша спроба звести воедино і увічнити в пам'яті народу спалені українські села. Видання містить цінні архівні документи, свідчення очевидців.

За даними видання «Вінок безсмертя» найбільша кількість спалених сіл у Житомирській області — 112, найменше у Львівській — 1, у дванадцяти областях не спалено ні жодного села. Загальна найбільша кількість знищених сіл припадає на Житомирську, Сумську, Чернігівську, Хмельницьку області, де були лісові масиви та дислокувалися великі військові сили радянських партизан, у польських повстанців та збройних сил націоналістичного спрямування.

Якщо звести відомості про спалені села у хронологічному порядку, то отримаємо таку картину:

Таблиця 1

Роки	Кількість спалених сіл
1941	8
1942	76
1943	170
1944	43

Враховуючи військову і політичну ситуацію в Україні в 1941–1944 роках, зазначимо, що найбільша кількість спалених сіл припадає на 1943 рік, найменша — на 1941 р., дату спалення 23 сіл встановити неможливо, 22 села палили двічі у різні дати, у різні роки.

Першим за хронологією в цьому сумному мартиролозі є село Баранівка Миргородського району Полтавської області. В експозиції залу «Нацистський окупаційний режим в Україні» представлена унікальна окупаційна листівка 1941 року, а в фондозбірні зберігається газета «Радянська України» за 1944 р., що з різних джерел розкривають хронологію цієї страшної події¹¹.

4 листопада 1941 року до села прибуло 6 німецьких військових з важливими документами для командування сухопутних військ, вони зупинилися у селі переночувати. До того моменту в селі не бачили жодного німця. Про появу гітлерівців у селі дізналися партизани, які в ніч на 5 листопада атакували будинок, вбили чотирьох німецьких військових та захопили документи.

Вдень 5 листопада 1941 р. Баранівку було оточено силами двох батальйонів 677-го саперного полку. Керував «антипартизанською операцією» місцевий гебітскомісар Гохман. Солдати зігнали селян на площу і вимагали видати партизанів та повернути захоплені документи. Не одержавши відповіді і не бажаючи шукати справжніх винуватців, вони розстріляли 10 заручників і спалили село¹². Пожежа не вщухала два дні. Горіло одне з найкращих українських сіл, засноване ще в першій половині XVII століття. Тарас Шевченко в цих місцях вивчав козацькі могили. До маєтку Василя Капніста, що був по сусідству, приїздив Державін. З Диканьки, Великих Сорочинців, Миргорода і Баранівки списував свої знамениті містечка й села Гоголь. Короленко, який жив неподалік, часто рушав на Псьол з баранівськими рибалками.

Отже, це було не лише каральною акцією, а й намаганням знищити душу народу, його культуру, генетичну пам'ять. З літа 1942 р. нацистський терор призвів до зростання опору. Якщо раніше партизанські групи склалися переважно зі співробітників НКВС та партійних функціонерів, то з 1942 року їх активно поповнюють місцеві мешканці — втікачі від вивезення на роботу в Німеччину, з голодуючих міст і таборів для військовополонених. Зростання опору відповідно посилило і німецькі репресії. Гітлерівські функціонери були впевнені, що спротив можна придушити лише масовими екзекуціями, стверджуючи, що «коли йдеться про радянське населення, не слід роздумувати над тим, розстрілювати чи не розстрілювати, коли маєш справу з росіянами, потрібно розстрілювати, і тоді буде порядок»¹³.

Одним із перших знищених разом із мешканцями сіл України стало село Кортеліси на Волині. У травні 1942 р. в селі сформувалася група колишніх компартійних функціонерів, червоноармійців-оточенців, які жили по навко-

лишніх селах, і декілька місцевих комуністів. Вони почали нападати на поліцейські дільниці. Зокрема, в ніч з 25 на 26 травня партизани атакували поліцейську залозу Кортелісів, що налічувала 11 осіб. Поліцейських убили, захопили 2 кулемети, чотири автомати і п'ять гвинтівок. Наступного дня — 26 травня німці спробували силою поліції та жандармерії містечка Ратне відновити гарнізон у селі, але партизани зустріли карателів вогнем¹⁴. Не вважаючи поліське село стратегічно важливим пунктом для себе, німці залишили Кортеліси в спокої й воно перетворилося на партизанську «столицю». Невдовзі навколишні ліси зайняло велике радянське партизанське з'єднання двічі Героя Радянського Союзу О. Федорова, що прибуло з Білорусії. Партизани почали атакувати німецькі гарнізони в містечках і знищувати залізничне полотно. У відповідь командир 15-го поліцейського полку Голлінг наказав 22 вересня 1942 р. силами 3-го поліцейського батальйону оточити село Кортеліси і навколишні хутори Борки, Заболоття, Борисівку. Операція розпочалася вранці 23 вересня 1942 року. Людей вигнали з домівок до центру села, відібрали всю худобу і майно, яке повантажили на вози¹⁵. Після цього з натовпу «вичитали» прізвища тих селян, родичі яких служили в допоміжній поліції або співпрацювали з німецькою адміністрацією. «Вичитаних» відправлено до найближчого містечка, а більшість мешканців були загнані до будинків школи, церкви і ще декількох житлових будівель, що були підпалені. Хто не потрапив до смертоносного вогню, був розстріляний на сільському цвинтарі й нашвидкуруч закопаний у заздалегідь підготованих ровах¹⁶. Протягом дня в Кортелісах і на навколишніх хуторах було живцем спалено або розстріляно 2875 чол., а наступного дня — 24 вересня 1942 р. цілковито спалено все село¹⁷.

У роки нацистської окупації на Чернігівщині було повністю спаленого гітлерівцями 41 село. Цей північно-східний регіон України, який межує з Росією та Білорусією, вкритий великими лісовими масивами, що стали важливими базами для радянських партизанських з'єднань і диверсійних груп. Сучасні дослідники відзначають, що радянські партизани в 1942 р. були відносно впливовою силою лише у північно-східному регіоні України¹⁸.

Одним із центрів формування великого радянського партизанського з'єднання імені М.Щорса стало с. Піски на Чернігівщині. Часті партизанські диверсії неподалік села не могли не турбувати окупантів. Вранці 28 грудня 1942 р. до села прибув каральний батальйон поліції. Піски були оточені та підпалені з усіх боків. Понад 300 цивільних громадян загнали до церкви і спалили. 100 осіб розстріляли на гноєвищі, ще понад 300 убили на центральній площі села і понад 100 загинуло на власних подвір'ях. Усього протягом дні полягло 860 піщан, 670 дворів було пущено з димом¹⁹.

Ще одна з радянських партизанських груп сформувалася в лісовому масиві поблизу с. Козари, очолив її колишній секретар Носівського райкому компартії М. Стратилат. Наприкінці 1941 р. партизани зруйнували міст через р. Остер, а 5 грудня 1941 р. напали на поліцейську дільницю в с. Козари. Будівля дільниці була оточена і підпалена, знищено десяток поліцейських, набраних із місцевих мешканців²⁰. Німців не дуже непокоїла доля місцевої поліції, а тому відновлювати дільницю вони не поспішали. Протягом усього 1942 р. господарями Козар були партизани. Однак на початку 1943 р., після важких поразок під Сталінградом, поліційне командування заходилося прискореними темпами «наводити порядок» у безпосередньому тилу військ. Начальник оперативного відділу німецького генштабу генерал Хойзінгер у лютому 1943 р. віддав наказ, яким зобов'язував придушити партизанський рух у тилівій зоні фронту²¹. Оперативне командування каральними групами в Бобровицькому і Носівському районі Чернігівщини здійснював Генріх Дросте, люди якого вступили у важкі бої із партизанами. У лісовому масиві неподалік Козар партизани мали гарно обладнаний і укріплений табір, який 8 березня 1943 р. був розгромлений гітлерівцями. До того ж нацистів драгували подальші напади дрібних партизанських груп на їхні комунікації поблизу сіл Козари і Стависька. Зранку 11 березня 1943 р. 350 карателів на 10 вантажівках прибули до с. Козари. Населений пункт був оточений, на перехрестях вулиць встановлено кулемети, а гітлерівці почали ходити від хати до хати убиваючи мирних мешканців і підпалюючи хати. Типову сцену знищення селян описала дивом уціліла Марія Савонько: «Не люди, ой, не люди фашисти. Діточок моїх усіх до одного забили. А я ж, мати їхня, лишилася. За що таке покарання? Все на очах у мене. Повставали ми раненько. Надворі ледь сіріло. Старшенька моя дочка, десятикласниця, вийшла з хати по воду. А за хвилину чую зойк, глухі удари. Кинулась у сіни. Карателі добирають прикладами Ганнусю. Я закричала дико, і автоматна черга вдарила в груди... коли я прийшла до тями, побачила, що лежу в хаті, у купі трупів, у крові своїх дітей: Ганнусі, Оленки, Євдокії, Гриші. У колісці забитий онучок, а поруч — його мати, моя невісточка Маруся. До хати забігли поліцаї, спорожнили шафу, шухляди комоду, тягли через поріг клунки з нашими речами, потім розлили гас і підпалили. А в мене сили немає підвестися. Полум'я швидко охопило все навколо. З тріском лопнуло і розсипалося віконне скло. Я почала задихатися... Не пам'ятаю, як виповзла надвір. Свіже повітря додало крихту сили. Огледілася. Горіли і валилися сусідні хати, чулися страшенні крики, тупотіння ніг, стрілянина. Я ледве доповзла до картопляної ями, звалилася у студену воду, знепритомніла... Троє діб пролежала у крижаній воді. Потім ті, хто врятувався, знайшли мене, виходили...»²².

Людей убивали на подвір'ях і у власних хатах, розстрілювали просто в церкві, де селяни намагалися знайти порятунку, палили зігнаними у великі

дерев'яні стодоли. До вечора 11 березня 1943 р. у с. Козари було застрелено або спалено 4800 селян, з яких понад тисяча — діти. Село перетворилося на суцільне згарище. Згоріли всі громадські будівлі й 870 дворів. Уцілілі мешканці Козарів лише встановили високі дерев'яні хрести на місцях колишніх хат, де покоїлися обгорілі кістки їхніх родичів і сусідів²³.

Того ж кривавого березня 1943 р. на території України було вчинено найбільше спалення населеного пункту — містечка Корюківки на Чернігівщині. Ця трагедія теж пов'язана з діями радянських партизанів.

Оточений лісами районний центр Корюківка від кінця 1941 р. притягував до себе народних месників. Містечко з майже 10-тисячним населенням лежало осторонь від основних комунікацій і в перші місяці окупації навіть не мало відповідного німецького цивільного апарату. Оточенці й партизани не ховаючись пересувалися містечком, збирали із селян харчовий податок, налагодили роботу радіоточки, приймаючи передачі з-за лінії фронту. Лише 13 грудня 1941 р. німецька поліція вигнала з містечка оточенців, а в районному центрі встановила окупаційну адміністрацію²⁴. Перша хвиля терору прокотилася Корюківкою у січні 1942 р., коли в містечку було розстріляно понад 300 місцевих євреїв. Наприкінці лютого 1942 р. терор посилювався. До містечка прибув з еміграції син колишнього корюківського поміщика Добровольського, який взяв під свій контроль місцеві органи окупаційної адміністрації. Добровольський організував у населеному пункті активні пошуки комуністів, комсомольських функціонерів і людей, які мали родичів серед партизанських груп. Виявлених 130 осіб наприкінці лютого 1942 р. розстріляли²⁵.

Жорстокі заходи призвели лише до того, що частина корюківчан повтікала в ліси і приєдналася до партизанських груп. У самому містечку продовжували діяти підпільні групи, які видавали листівки та заклики. На початку 1943 р. під впливом поразок німців на східному фронті 40 місцевих корюківських поліцейських дезертирувало з німецької служби і втекло до лісу²⁶. Намагаючись відновити свою владу в містечку, окупанти направили до райцентру угорську піхотну бригаду «Гонвед», яка зайняла населений пункт вночі на 24 лютого, а після повернення угорців до попереднього місця дислокації в містечку з'явилися німецькі жандарми²⁷. 26 лютого 1943 р. було арештовано близько 400 місцевих мешканців, сто з яких були розстріляні в місцевій колгоспній стодолі. У Меморіальному комплексі зберігаються свідчення деяких очевидців цих подій²⁸. Ось що вони згадують: «Ще одну групу арештованих хотіли розстріляти на світанку 27 лютого. Але в цю ніч партизани оточили Корюківку і звільнили заарештованих. Захопили ворога несподівано. Знищили німецького коменданта — начальника станції, у центрі Корюківки розгромили гестапо, застреливши сімох фашистів. Так Корюківська операція закінчилася визволенням із в'язниці приречених до

розстрілу. Вцілілі фашисти відступили і виїхали на Щорс. 28 лютого фашисти прибули в Корюківку, підбрали трупи своїх і знову поїхали на Щорс»²⁹.

Цікаво, що у повоєнні роки в радянській літературі з'явилася цифра про начебто 140 гітлерівців, знищених партизанами у Корюківці 27 лютого 1943 р.³⁰ Однак, очевидно, що реальна кількість убитих німців не могла перевищувати два десятки людей. Прагнучи помститися за втрати і бажаючи відновити контроль над містечком, генерал Хойзінгер спланував на 1 березня 1943 р. проведення каральної експедиції проти Корюківки. Оточене загонами жандармерії, допоміжної поліції і гестапо містечко було піддане жорсткій паціфікації. Спершу всім мешканцям було запропоновано з'явитися на центральну площу начебто для перевірки документів. Однак, коли більшість людей зійшлися до центру містечка, їх оточили і групами по 50–100 осіб почали заводити до приміщень місцевого театру, церкви, школи, їдальні, клубу, земельного відділу тощо. В цих приміщеннях цивільних громадян, які не мали жодного відношення до руху Опору, безжально розстрілювали. Решту мешканців містечка, які не прийшли на площу, почали вбивати прямо на їхніх подвір'ях і в хатах. Очевидець подій А. Скрипка розповідав: «Мені було 16 років, коли в Корюківку увірвались гітлерівці. Вони під'їхали до нашого дому на машині й одразу ж почали стріляти. Ми встигли вискочити з дому і кинутися бігти. Гітлерівці обстріляли нас з кулемета. Ті, що лишилися живими, скотилися в канаву і поповзли до найближчої садиби. Там ми залізли у підвал, де вже сиділи жінки, старі, діти. Чуємо, до двору заїхала машина. Фашисти оточили підвал і наказали виходити. Ми вийшли. Нас вишикували в шеренгу і почали стріляти з автомата. Ми з матір'ю кинулися бігти. Куля наздогнала мене, і я, поранений у ногу, впав. Мати, поранена в груди, впала на мене. Гітлерівець добив мою маму з пістолета. Я втратив свідомість. А коли прийшов до пам'яті, знову поповз у підвал. Там сидів Микита Стельмах і якась жінка з хлопчиком на руках. Вона злякалась мене і вибігла у двір. Жінка з дитиною вилізла на дах сараю, а Стельмах, побачивши свою дружину і двох малих дітей мертвими, закричав не своїм голосом. Гітлерівець повернувся. Стельмах кинувся на нього і схопив убивцю за горло. На крик прибігли інші фашисти, застрелили Микиту, підпалили хату, сарай і дали чергу з автомата по підвалу. Але в мене не попали. Я бачив, як у вогні билася жінка з дитиною. Вона закутала хлопчика і кинула в сніг. Гітлерівець підхопив його на багнет і кинув у вогонь. Мати закричала, як божевільна, і кинулася за дитиною в полум'я. А коли фашисти пішли з Корюківки, далекі родичі витягли мене з підвалу і відвезли до себе»³¹.

Протягом 2–3 березня 1943 р. карателі добивали виявлених корюківчан і палили містечко. 1290 будинків, із 1300 наявних у Корюківці, було пущено

з димом, 7 тис. мешканців — убито і спалено в ході каральної операції³². Жорстокі каральні акції гітлерівців відносно мирного населення не зупиняли партизанських командирів. Досить сказати, що через два тижні після корюківської трагедії в районі знову проводили операції партизани під командуванням Героя Радянського Союзу М. Попудренка³³.

Наприкінці 1942 р. — на початку 1943 р. радянський партизанський рух почав поступово поширюватися на Правобережній Україні. Перші з'єднання «червоних» партизанів приходили з півночі — з Білорусії і розповсюджувалися на лісистих терени Житомирщини. Відповіддю на появу партизанів і диверсантів став немилосердний терор з боку нацистського окупаційного апарату. Безкомпромісність протистояння та ігнорування обома силами інтересів пересічного селянства, якнайчіткіше проявилася в Житомирській області, де гітлерівці повністю або частково спалили 112 сіл. Найтрагічнішою була доля великого поліського села Копище, що розташоване неподалік містечка Олевськ.

В Олевському районі Житомирщини під час гітлерівської окупації діяли як радянські партизани, так і українські національні загони «Поліської Січі» отамана Тараса Боровця («Бульби»). Віддалене від головних шляхів сполучення, оточене лісами і болотами с. Копище розглядалося всіма партизанськими угрупованнями як важлива база. Не дивно, що саме в цьому селі мало не з кожної хати чоловіки партизанили або в «червоних», або в «січовиків»³⁴. І мабуть, не завжди приналежність до тих чи інших відповідає їхнім ідеологічним уподобанням. Літо 1943 р. стало періодом чи не наймасштабніших партизанських боїв на Волині — радянські, польські, українські партизани воювали один проти одного і всі разом проти німецької адміністрації. У відповідь гітлерівці проводили масові каральні акції, одна з яких, під кодовою назвою «Пані Хельга», розгорнулася на українському Поліссі в липні 1943 р.³⁵

На початку липня 1943 р. частини і з'єднання німецької поліції та жандармерії почали одне за одним займати села у віддалених районах Полісся, що слугували партизанськими базами. Мирне населення, боячись розправи, втікало до лісів, намагаючись там перчекати закінчення операції. Так само, зробили мешканці Копища, адже село, яке розкинулося вздовж річки Уборть, було оточене колом густих лісів і непрохідних боліт. 10 липня 1943 р. німецькі каральні сили чисельністю до тисячі осіб, зведені в один посилений штурмовий батальйон під командуванням гауптштурмфюрера Гюнфхера, увійшли до населеного пункту, але не застали там людей. До селян було відправлено парламентаря, який оголосив, що німецька поліція не зачепить жодного мирного мешканця, бо німці знають, що селяни не підтримують партизанів. Також селянам обіцяли видати дефіцитні в ті роки товари, якщо вони негайно повернуться до домівок для перевірки доку-

ментів. 11 липня 1943 р. мешканці села організовано повернулися до своїх домівок під гарантії недоторканності з боку поліції. Однак, словесні гарантії виявилися порожнім звуком. 12 липня, щойно село залюднилося, як карателі зранку оточили населений пункт і зігнали його мешканців на центральну площу³⁶. Керівник каральної операції звітував поліцей-фюреру генеральної округи «Житомир» Лейзеру: «Доповідаю, що доручену мені бойову операцію «Пані Хельга», передбачену згідно з планом «Прип'ять – 2», здійснено успішно, відхилень у часі не було. До самого початку акції зберігалася тиша і спокій. Ми відмовилися від команди могильщиків, які своїми лопатами і ямами жахають туземців. Для ліквідації тіл використовували дерев'яні будинки в якості одноразових крематоріїв. Кілька бандитів кинулись тікати, але їх підкосили кулеметники, виставлені заздалегідь на околицях. У цей же момент до лісу метнулася зграя дітей, частину з яких спіймано і розстріляно, а частину, що розсіялась по болотах, було виявлено і ліквідовано до закінчення дня. Операцію розпочато о 3 год. 15 хв. і закінчено о 14 год. 27 хв. Конфіскацію збіжжя і худоби проведено також згідно з планом. Для вивезення зерна підвід залучено вдосталь, для супроводу худоби, якої виявилось: корів — 1409; волів — 385; телят — 196 (а ще 47 коней, свиней і поросят — 540, овець — 190), додатково викликано з Олевська взвод охоронної поліції. Чисельний підсумок акції: чоловіків — 349, жінок — 1189, дітей до 12 літ — 1347; підлітків — 351. У силу того, що довелося діяти у видовженому населеному пункті, попереджувати напади бандитів, які могли підійти з болота, допущено перевитрату боєприпасів, яких використано: гвинтів очних патронів — 864, автоматних — 3125, кулеметних — 1520, гранат — 14, ракет — 57. Втрат у батальйоні не виявлено, двох вахмістрів відправлено до госпіталю з розладами шлунку, чотирьох до штабу 11-го поліцейського полку СС для здачі виявлених і конфіскованих цінностей у встановленому порядку. Гюнфхер (підпис)»³⁷.

Як бачимо з надзвичайно холодного і цинічного звіту каральний батальйон убив 3236 осіб, з яких абсолютна більшість були жінками, дітьми, підлітками...

У цитованому вище документі вражає також відвертість, із якою гітлерівці писали про місцеве населення як про неповноцінних туземців. Нацисти намагалися поводитися серед європейців подібно до конкістадорів у підкорюваній Америці. Така поведінка викликала обурення і протест навіть серед тверезо мислячих співробітників окупаційного апарату. Так, чиновник із адміністрації райхскомісара України Е. Коха Гайнц фон Хомайер 15 жовтня 1943 р. відправив до міністра А. Розенберга лист в обхід свого шефа Е. Коха. У посланні чиновник наголосив: «Керуючи країною, необхідно позитивно до неї ставитися, прагнути до розуміння і співчуття, а не відмовляти в них... Я не можу примусити працювати тих, кому я затикаю

рот. Я не можу очікувати, що за мене буде боротися той, кому я, в якості винагороди, обіцяю рабство. Не можна безкарно позбавити залишків людської гідності навіть найбільш жалюгідних людей. Це істини загальнолюдського характеру, а не докази слов'янської неповноцінності. Я дуже часто запитував своїх колег, як вчинили б ми у випадку, якби Німеччиною подібним чином керувала інша держава, як це робимо ми в Україні? Відповідь була завжди одна: всі ми стали би партизанами! (...) Ми не можемо перетворити в негрів 40 мільйонів людей, які від природи мають білу шкіру. Ми як затяті вороги більшовизму в Європі, не можемо насаджувати рабство»³⁸.

Однак подібні висловлювання представників окупаційного апарату були лише «криками волаючих у пустелі», основним засобом управління окупованою Україною залишався терор, що не був послаблений і в останні місяці німецького панування. Навпаки, відступаючи, німецька армія застосовувала тактику «випаленої землі», знищуючи вздовж лінії оборони населені пункти. З цих причин восени 1943 р. було майже повністю спалено 7 сіл Броварського району вздовж річки Десна на підступах до Києва³⁹. Тільки у 1944 р. підрозділами вермахту було спалено 43 села.

Підсумовуючи, слід констатувати, що жертвами гітлерівських каральних операцій, в ході яких спалювалися села, в Україні стало 49 тис. 274 мирних мешканців⁴⁰. Три чверті з них були діти, жінки, старші люди. Поведінку окупаційних військ можна пояснити намаганням втілити в життя абсурдні та злочинні ідеї про завоювання життєвого простору для німців і знищення «неповноцінних туземців».

Подальша робота в архівних установах України та дослідження документів з музейної колекції, робота з очевидцями вказують, що наведені дані далеко не остаточні. Заслуговує на увагу один документ із музейної колекції — акт від січня 1944 р., складений комісією Довгополівського хутора Володарського району Київської області. У ньому зокрема зазначалось: «Напередодні того, як німці залишили хутір, 23.12.1943 р. вони зігнали в три будинки 144 людини — чоловіків, жінок і дітей, потім виводили з дому по одному і розстрілювали, заповнили три будинки трупами і підпалили їх... Поховати всіх спалених неможливо, так як на пожежі залишилися шматки одягу, кістки, дитячі чобітки, по яких рідні пізнавали своїх близьких»⁴¹. Абсолютно випадково, збираючи матеріал про українських остарбайтерів, співробітники музею записали інтерв'ю з Антоніною Осадчук, мати й молодші брати й сестри якої загинули під час описаної в Акті трагедії⁴². Про трагедію своєї родини вона дізналася з розповідей вцілілих односельчан: «Я заїхала, а мені кажуть, дядьки: «Ой дочко, дочко... (дуже сумно і повільно) ...ти приїхала — нема нікого... всіх спалили... нема в тебе ні сестричок, нікого немає... всіх попалили, живими попалили». Всіх

збирають: «Собирайтеся, собирайтеся на допроси». І вони ж ідуть на допроси. Ідуть і думають, які допроси, що вони роблять? А вони їх на смерть повели... Да... Та жінка прийшла, Надю взяла на руки... Вона ж думала, що це буде помилювання, що це ж з дитиною. З дитиною, то нікуди не відправлять. От. Ідуть вони з цими дітьми, зібрали всіх людей... Скільки їх загинуло? Сто... почекайте, чи сто п'ятдесят шість, чи що? Чи сто шістдесят чотири? Щось забула... Ну більш як сто. Оце їх зібрали всіх, всіх позбирали... І повели у... і в одній хаті, і в другій хаті — і давай їх палить. Кого вбили, а кого... взяли дітей тих... хати запалили, і діти там погоріли, попалили всіх... Да...»⁴³. Про наслідки трагедії на хуторі (тепер село Нове Життя) Лобачівська сільська рада у своєму листі на наше прохання написали так: «Під час цієї трагедії загинуло 136 чол. з 260, які жили у селі. Їхні прізвища викарбувані на меморіальних плитах біля пам'ятника «Жертвам фашизму», який споруджений на місці трагедії». Проте у жодному виданні не має згадки про цей хутір, і немає жодного документу в Київському обласному архіві. Отже, робота зі встановлення кількості постраждалих населених пунктів та їхніх жителів ще не закінчена.

Так само опрацювання колекції повідомлень 1963–1967 рр. з обласних архівів на прохання Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, подає зовсім інші цифри спалених українських сіл, ніж подає видання «Вінок безсмертя» (1988 р.). Ці нові обчислення подані у таблиці 2.

Таблиця 2

№№ з/п	Області	Кіл-ть спалених сіл (Вінок безсмертя)	Кіл-кість спалених сіл	Примітки
1	Вінницька область	14		
2	Волинська область	18	72	ЦДАГО України, Ф. 57, оп.4, спр.212, арк. 8–11
3	Дніпропетровська область	3		
4	Донецька область	–	–	
5	Житомирська область	112	89	ЦДАГО України, Ф. 57, оп. 4, спр. 225, арк. 29–33.
6	Закарпатська область	–	–	
7	Запорізька область	–	–	
8	Івано-Франківська область	–	–	
9	Київська область	17	45	ЦДАГО України, Ф. 57, оп. 4, спр. 230, арк. 4–100

№№ з/п	Області	Кіл-ть спалених сіл (Вінок безсмертя)	Кіл-кість спалених сіл	Примітки
10	Кіровоградська область	–	6	ЦДАГО України, Ф. 57, оп. 4, спр. 231, арк. 25–28
11	Луганська область	–	–	
12	Львівська область	1	38	ЦДАГО України, Ф. 57, оп. 4, спр. 235, арк. 1.
13	Миколаївська область	–	12	ЦДАГО України, Ф. 57, оп. 4, спр. 266, арк. 26.
14	Одеська область	–	–	
15	Полтавська область	6	6	ЦДАГО України, Ф. 57, оп. 4, спр. 270, арк. 118
16	Рівненська область	15	323	ЦДАГО України, Ф. 57, оп. 4, спр. 275, арк. 48–60
17	Сумська область	65	100	ЦДАГО України, Ф. 57, оп. 4, спр. 277, арк. 51–56.
18	Тернопільська область	7	4	ЦДАГО України, Ф. 57, оп. 4, спр. 279, арк. 8.
19	Харківська область	–	266	ЦДАГО України, Ф. 57, оп. 4, спр. 280, арк. 11–15.
20	Херсонська область	–	–	
21	Хмельницька область	28	33	ЦДАГО України, Ф. 57, оп. 4, спр. 279, арк. 50.
22	Черкаська область	8		
23	Чернівецька область	–		
24	Чернігівська область	41	302	ЦДАГО України, Ф. 57, оп. 4, спр. 286, арк. 111–123.
25	Автономна Республіка Крим	–	81 (антипартизанські акції) 125 (разом з інших причин)	ЦДАГО України, Ф. 57, оп. 4, спр. 233, арк. 3–44.
	В с ь о г о	334		

Одночасно неможливо заперечувати провокаційну роль радянських командирів, які не надто переймалися моральністю проведення бойових операцій безпосередньо в населених пунктах чи поблизу них, наперед знаючи, що вони спричиняють відповідні дії окупаційної влади.

У кривавому протиборстві не було місця й часу замислюватися над долею пересічного українця, тим більше, що він «залишився на окупованій території» і вже від цього придбав клеймо «зрадника», незалежно від віку, статі, обставин.

Можна сподіватися, що подальша робота над темою, дослідження відомих джерел, пошук і комплектування нових, дадуть можливість глибше вивчити названу проблему, розв'язати питання, що ще залишаються, втілити їх у музейній практиці.

¹ Вінок безсмертя. Книга-меморіал. — К., 1988. — С. 17.

² Попов А. НКВД и партизанское движение. — М., 2003. — С. 47.

³ Хессе Э. Советско-русская партизанская война 1941–1944 гг. // Антипартизанская война в 1941–1945 гг. — Москва–Минск, 2005. — С. 40.

⁴ Вінок безсмертя. Книга-меморіал. — К., 1988. — С. 518 (підрахунки).

⁵ Там само. — КН-54683 К-12181; КН-19121 К-365; КН-5030 К-211; КН-54684 К-1282; КН-145802/2 К-17666/2.

⁶ Там само. — КН-197479/7 Г-16798/7; КН-215799 Г-76083; КН-16530 Г-890; КН-16380 Г-801; КН-16046 Г-685; КН-54055 Г-11636; КН-194823/5 Г-71268/5.

⁷ Фонди НМІВВВ, КН-212822 Д-35047; КН-12067 Д-2259; КН-212797 Д-35023.

⁸ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. — К., 1963; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. — К., 1969, т. 2–3; Історія міст і сіл Української РСР. — К., 1968, т. 1–26.

⁹ Фонди Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років, далі фонди НМІВВВ, КН-14238 К-17338, КН-123059 К-16059.

¹⁰ Вінок безсмертя. Книга-меморіал. — К., 1988. — 518 с.

¹¹ Фонди НМІВВВ, КН-16355 Л-1085; КН-215826 Г-76083.

¹² Фашистський розбій на Україні. — б.м.: Українське видавництво, 1943. — С. 10–11; Вінок безсмертя. Книга-меморіал. — С. 331–333.

¹³ Соколов Б. Оккупация. — М., 2002. — С. 82.

¹⁴ Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область. — К., 1965. — С. 594.

¹⁵ Вінок безсмертя. Книга-меморіал. — С. 224.

¹⁶ Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область. — К., 1965. — С. 595–596.

- ¹⁷ Вінок безсмертя. Книга-меморіал. — С. 229.
- ¹⁸ Гогун А. Сталинские командос. Советское партизанское движение на Украине. — М., 2008. — С. 76.
- ¹⁹ Вінок безсмертя. Книга-меморіал. — С. 101–102.
- ²⁰ Гусаченко И. Козары // Зеркало недели. — 17 июня 2006.; Вінок безсмертя. Книга-меморіал. — С. 105.
- ²¹ Вінок безсмертя. Книга-меморіал. — С. 106.
- ²² Там само. — С. 107.
- ²³ Там само. — С. 107–108.
- ²⁴ Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. — К., 1965. — С. 361.
- ²⁵ Вінок безсмертя. Книга-меморіал. — С. 44.
- ²⁶ Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. — С. 362.
- ²⁷ Вінок безсмертя. Книга-меморіал. — С. 44.
- ²⁸ Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. — С. 362; Архів науково-дослідного відділу НМІВВВ.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Артозеев Г.С. Партизанская быль. — М., 1954. — С. 126–130.
- ³¹ Вінок безсмертя. Книга-меморіал. — С. 49–50.
- ³² Там само. — С. 44, 51.
- ³³ Там само. — С. 51.
- ³⁴ Кавун О. Полум'яніють квіти біля пам'ятника розстріляним і спаленим дітям // Голос України. — 03 вересня 2003.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Там само.
- ³⁷ Вінок безсмертя. Книга-меморіал. — С. 139.
- ³⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. — КМФ-8, оп. 1, спр. 6, арк. 440, 449.
- ³⁹ Державний архів Київської області. — Ф. р-4758, оп. 2, спр. 8.
- ⁴⁰ Вінок безсмертя. Книга-меморіал. — С. 578 (підрахунки).
- ⁴¹ Там само. — КН-212796 Д-35022.
- ⁴² «...То була неволя»: Спогади та листи остарбайтерів / НАН України; Інститут історії України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» — К., 2006. — 544 с.
- ⁴³ Там само. — С. 341–342.

В статье на основе анализа архивных документов, воспоминаний очевидцев, краеведческих исследований проведен историко-статистический анализ проблематики населенных пунктов, сожженных во время карательных акций в годы оккупации Украины.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, нацистская оккупация Украины, советское партизанское движение, УПА, сожженные села.*

The article presents the historical and statistical analysis of problems of settlements, burned during punitive actions in the years of occupation of Ukraine, on the basis of studying the archival documents, memoirs of eyewitnesses, and regional researches.

Keywords: *World War 2, Nazi occupation of Ukraine, Soviet partisan movement, UPA, burned villages.*